

A birodalom, a birodalmi államjog és a protestánsok¹

Ha a birodalmat és a birodalmi államjogot felekezettörténeti szempontból vizsgáljuk – jelen esetben protestáns szemszögből –, két megközelítés is lehetséges. Törekedhetünk arra, hogy meghatározzuk, milyen arányban vettek részt protestáns tudósok a politikáról – és ezzel összefonódva – a közjogról folytatott diskurzusban, vagyis miként érveltek politikai, jogelméleti és így eszmetörténeti kérdésekben.² Vagy megközelíthetjük a kérdést úgy is, hogy azt állítjuk vizsgálatunk középpontjába, milyen jelentősége volt az államjognak a protestáns fejedelmek politikai gyakorlatában. Nyilvánvaló, hogy eközben az elméletet sem választhatjuk el a gyakorlattól. Az is nyilvánvaló, hogy a diskurzusok és a politikai praktikák közötti összefüggés különbözőképpen mutatkozik meg attól függően, hogy milyen kiindulópontból közelítjük meg a kérdést.

A következőkben a két út közül azon indulok el, amelyet eddig kevesebben választottak, és azt kísérem meg bemutatni, hogy az államjog kialakulása és fejlődése milyen szoros összefüggésben állt a birodalomban a protestáns politika gyakorlati problémafelvetéseivel. Ezt három időmetszetben fogom bemutatni – az 1550., az 1650. és az 1750. évben –, végül kitekintek az 1806. évre is.

Az 1550. év

Az 1550. év még mindig az 1547 nyarán lezárult háború jegyében telt, amelyet V. Károly és szövetségesei vívtak a politikai protestantizmus legjelentősebb formációja, a schmalkaldeni szövetség vezető hatalmai ellen. Egy évig tartott a küzdelem, az úgynevezett schmalkaldeni háború (1546. június–1547. június). V. Károly János Frigyes szász választófejedelem és Fülöp hesseni tartománygróf ellen hadakozott. De nem vallási meggyőződésük miatt ragadt fegyvert ellenük és sújtotta őket birodalmi átokkal, hanem a birodalom békéjét és a császári tekintélyt veszélyeztető magatartásuk miatt, ahogy azt a birodalmi átkot kihirdető rendeletében megfogalmazta. Még 1550-ben sem sikerült a szász választó és a hesseni örgróf minden szövetségését megadásra kényszerítenie, Magdeburg és Bréma Hanza-városok tovább-

1 A dolgozat Haug-Moritz, 2006. átdolgozott és hivatkozásokkal kiegészített változata.

2 Ehhez a módszertani eljárást vö. Schorn-Schütte, 2006. munkájával.

ra is ellenálltak. Magdeburg 1551-ig heves publicisztikai küzdelmet is folytatott a háború politikai és főleg valláspolitikai eredményei ellen, amelyeket az 1548. évi augsburgi birodalmi gyűlés határozatai írtak elő.³ Mivel a békét még nem sikerült helyreállítani a birodalomban, Károly 1550-ben ismét birodalmi gyűlést hívott össze Augsburgba, melyen a rendeknek személyesen kellett megjelenniük. Az 1550. év a császár szempontjából mindenekelőtt lehetőséget adott arra, hogy ne csak az 1548-ban hozott átmeneti rendelkezéssel (*Interim*), hanem véglegesen megoldódjon a robbanással fenyegető valláspolitikai helyzet. Ha sikerül rávenni a birodalmi gyűlésre összesereglett rendeket, hogy követeket küldjenek a III. Gyula pápa által 1551 májusára, Trientbe ismét összehívott zsinatra, akkor legalább az esélyét megteremthetik annak, hogy a birodalomban dúló vallási viszály véget érjen.⁴

Az uralkodó sikerrel járt: a császár hatalmpolitikai fölényére tekintettel a protestánsok – 1548-hoz hasonlóan – kénytelenek voltak beleegyezni a zsinati részvételbe. De a birodalmi gyűlés lefolyása, különösen a schmalkaldeni háborúban a császár fontos szövetségesének számító, a szász választófejedelemi címmel is kitüntetett Móric herceg lavírozásai, valamint a gyűlés általában vett csekély eredményei jelezték, hogy 1550-ben a császári hatalom már gyengébb volt annál, mint azt sokan első látásra gondolták. Azonban azt, hogy összeomlása 1552 után olyan gyorsan és drámaian megy majd végbe, a gyűlés 1551. februári bezárásakor még nem lehetett előre látni. Károly öccse, Ferdinánd 1555-ben szükségesnek látta, hogy az augsburgi hitvallást követő rendeknek megadja a szabad vallásgyakorlatot, és az 1552. évi állapot szerint garantálja számukra egyházuk anyagi alapjait.⁵

Az 1550. évi eseményeknek a valláspolitikai kérdésekre összpontosító rövid vázlata máris rávilágít arra, hogy miként alakult ki az a helyzet, amely hosszú időre meghatározta a birodalom további történetét. A 16. század különlegessége a császári politikában rejlik, és az uralkodó abbéli meggyőződésében, hogy az elmentétek a jól bevált zsinati úton megoldhatók.⁶ Függetlenül attól, hogy mennyire tartjuk reálisnak Károly politikai vízióját, ez a törekvés jól mutatja: a birodalom felekezeti helyzete Luther Márton fellépése után még több mint egy emberöltővel is képlékenyebb volt annál, mint gondolnánk, mind tisztán vallási, mind pedig világi-intézményi értelemben. Az augsburgi vallásbékében az ágostai hitvallás követőinek az összetartozást sugalló megnevezése (*Augsburgische Konfessionsverwandte*) is sokkal inkább egy, a megegyezést lehetővé tevő formula volt, mint a valóságos helyzet teológiai vagy politikailag precíz körülírása.

A következők megértéséhez kevésbé lényeges az, hogy miként alakultak a protestánsok önmeghatározásának formái a birodalom későbbi története folyamán végbement teológiai és territoriális változások közepette. Lényegesebb, hogy a vallási szembenállás különböző megnyilvánulásai hogyan hatottak a birodalmi politikára. Négy szempontot kell itt kiemelniük:

3 A háború menetének rövid leírását lásd Schmidt–Westphal, 1999. 228–231.; Kaufmann, 2003.

4 RTA, 2005b.

5 Gotthard, 2006.

6 Rabe, 2003. 6–104.

1. Már huszonöt évvel azelőtt, hogy az uralkodó 1546-ban fegyverhez nyúlt, a wormszi ediktumban egyértelművé tette: a keresztény önmeghatározás „új” formái csak az uralkodó ellenében fogalmazhatóak meg. Ezen a magatartásán egyetlen későbbi császár sem változtatott, a protestáns császárság elképzelése csak a fizetett publicisták kevéssé hihető elképzelése volt.

2. Annak, hogy a császár huszonöt évig nem a fegyveres megoldást választotta, több oka van. Ezek közül az egyik leglényegesebb, hogy császári és legfőbb bírói minőségében alternatív megoldási lehetőségek álltak rendelkezésére. 1530-ban ezekhez az eszközökhöz folyamodott, amikor a hitszakadás következményeiből adódó problémákat a Birodalmi Kamarabíróság (*Reichskammergericht*) illetékeségéhez utalta, és így azokat jogi úton próbálta megoldani. Így a vallási kérdés a birodalom jogrendszerének része lett.⁷

3. A birodalom politikai univerzumában létrejött császári fölény, amely például 1550-ben lehetővé tette, hogy a protestánsok ígéretet tegyenek a zsinati részvételre, nem változtatott a politika 1500 körül átalakuló keretein. A birodalom lassan intézményesülő politikai rendszerében ugyan a birodalmi rendeknek több szerep jutott, ez azonban nem korlátozta jelentős mértékben a császár lehetőségeit.

4. Az 1550. év birodalmi történéseinek vizsgálata arra is ráirányítja a figyelmet, hogy miért volt a birodalmi rendek intézményesült részvétele a birodalmi gyűlésen, a birodalmi körzetekben és a birodalmi kamarabíróságon inkább hasznos, mint káros az uralkodói pozícióra nézve. A rendeknek ugyanis a közös felekezeti érdekek ellenére sem sikerült nagyobb mértékű politikai összefogást megvalósítaniuk. Így Móríc herceg annak reményében, hogy megszerezheti a magdeburgi érsekség területét és a választófejedelmi címet, 1546-ban átpártolt szász rokonától és hitsorsosától a császárhoz. Az a tény, hogy a birodalomban annyira megosztott volt a politikai hatalom, hogy a vallási-felekezeti és a tisztán politikai érdekhelyzeteket hosszabb távon sem sikerült összeegyeztetni, hosszú időre megakadályozta a birodalom politikai rendjének felbomlását.

A protestánsoknak a birodalomhoz és a birodalmi államjoghoz való viszonyát érintő ötödik szempont nem kapcsolódik szorosan a röviden felvázolt eseményekhez. A protestáns rendek a század közepéig nem tudták megindokolni sajátos valláspolitikai magatartásukat. Mielőtt rátérnénk az 1650. év eseményeire, néhány megjegyzést fűzünk ehhez, a történetek megértéséhez fontos aspektushoz.

A birodalom politikai berendezkedésében hozzávetőleg 1500-tól jelentős változás kezdődött, ezzel a külső körülmények diktálta változással – kulcsszó: török veszély – azonban kezdetben nem járt együtt a politikai uralom megalapozása. A birodalmat ugyan fő vonalakban újkori-intézményes formában alakították át, de eszmeiségében továbbra is a római király különböző szintű vazallusainak gyülekezete maradt, amely a római császárok utódlásával a világi hatalom továbbélését biztosította, ahogy ezt a császári hatalmi igény történeti teológiai legitimációja megfogalmazta.⁸

7 Luttenberger, 1982.

8 Moraw, 1980. 1–36. Kultúrtörténeti megközelítéssel: Stollberg-Rilinger, 2008.

V. Károly katonai fellépését 1546-ban jellemzően az „írott törvényekkel” indokolta, de „Istentől rendelt hivatala” kötelezettségének következményeként jelentette meg.⁹

A protestáns fejedelmek ezzel a szakrális legitimációjú és minden birodalmi gyűlés alkalmával megjelenített császári igénnyel kezdetben kevésbé tudtak szembeállni, ahogy azt azok a viták is bizonyítják, amelyeket 1529-től kezdve jogászaik és teológusaik intenzíven folytattak. A császár megfogalmazta engedetlenség vádjával szemben a lelkiismeret szavával és az alattvalókról való gondoskodás kötelezettségével védekeztek, valamint a közjogban találtak olyan passzusokat, amelyek lehetővé tették, hogy megszervezzék az aktív fegyveres ellenállást. A politikai uralom új koncepciójára azonban 1547-ig nem támaszkodhattak. 1547-ben első alkalommal – és ami döntő, nyilvánosan – lefektették a politikai hatalom jogos formájának konzisztens, a különböző középkori jogi iskolákból eredeztetett magyarázatát. E felfogás alapján csak az az uralom volt érvényesnek tekinthető a birodalomban, amelyben a politika minden résztvevője a jogokat és kötelezettségeket kölcsönösnek tekintette, és ezek konszenzuális megegyezés alapján jöttek létre. Ezzel azonban 1547-ben nemcsak új, pusztán jogi természetű politikai nyelvet sikerült alkotniuk, hanem a minden politikai szereplő által elfogadott jog központi értékét is lefektették, ahogy az mindenekelőtt a választási kapitulációban, a birodalmi gyűlési határozatokban és a birodalmi békében a múltban és a jövőben meghatározásra került.

Amikor 1600 körül kialakult a birodalmi jogtudomány,¹⁰ s ezekre a megállapodásokra a „birodalmi alaptörvények (*Reichsgrundgesetze*)” kifejezést kezdte alkalmazni, csak szavakba öntötte azt, amit a protestáns oldal már fél évszázaddal korábban gondolt a birodalom politikai nyilvánosságáról. Különös figyelmet érdemel, hogy a protestánsok csak akkor találták meg a birodalom politikai rendjének jogilag egységes értelmezését, amikor vereségük az eszmeileg és a gyakorlatban is fölénybe kerülő császárral szemben egyre nyilvánvalóbbá vált. Ez a körülmény azonban egy alapvető fontosságú jelenségre is rávilágít: a protestánsokat nem az írott szóhoz és így a modernitáshoz való, állandóan hangsúlyozott kötődésük vezette arra a terepre, amelyet később birodalmi államjognak neveztek el, hanem a birodalom politikai rendszerében kezdettől fogva nyilvánvaló strukturális alávetettségük. Az 1650. év eseményei csak első pillantásra mondanak ellent ennek a megállapításnak.

Az 1650. év

Mint száz évvel korábban, a 17. század közepén is egy háború következményeinek leküzdése állt a birodalmi politika középpontjában. Hiszen két évvel azelőtt ért véget a harmincéves háború, amely – legalábbis a birodalomban – hosszú időre békét teremtett, és amelynek egészen más dimenziói voltak, mint az 1546–1547. évi fegyveres összetűzéseknek. Fárasztó és hosszú volt az az út, amely elvezetett 1648. október 14-éhez, amikor III. Ferdinánd egyrésztől Münsterben XIV. Lajos francia királlyal,

⁹ RTA, 2005a. 529–574. Vö. Haug-Moritz, 2005. 488–509.

¹⁰ Stolleis, 1988. 126–224.

másrésről Osnabrückben Krisztina svéd királynővel megkötötte a vesztfáliai békét. A 20. század második feléig a történettudomány ebben a békében a birodalom hosszú agóniájának kezdetét látta, amelynek majd csak Brandenburg–Poroszország felemelkedése, végül az 1870–1871. évi kisnémet birodalom megalapítása fog véget vetni.¹¹

Amennyire igaz az, hogy ez a nézet mára már meghaladottá vált, annyira egyértelmű az is, hogy a béke a protestáns önmeghatározás feltételeire nézve kedvező hatással volt. Nemcsak azért, mert az evangélikus mellett a református egyházat is elismerte egyenrangú félnek, és a felekezeti status quót az úgynevezett normanap (1624. január 1.) garantálta, hanem mert a béke a „baráti megegyezést (*amicabilis compositio*)” írta elő alapelveként, és meghatározta, hogy a három bevett felekezet hogyan valósítsa meg az érdekegyeztetést. A „baráti megegyezés” megteremtése érdekében ugyanis új eljárást vezettek be a birodalmi tanácskozásban: vallási kérdésekben ettől kezdve nem az addig szokványos módon, a birodalmi gyűlés választófejedelmi, fejedelmi és városi kúriájában hoztak döntést, hanem a két protestáns felekezet és a katolikus fél kúriák fölötti tanácskozást folytatott. Ez az eljárás, az úgynevezett *itio in partes*, minden esetben, amikor megvalósult, ellensúlyozta a császári pozíciót a birodalmi alkotmányszerkezetben – így a birodalmi fejedelmek fölött álló uralkodóból a katolikus párt leghatalmasabb tagja lett.¹²

Miközben az *itio in partes* bevezetése után a császár már csak első volt az egyenlők között, a protestánsoknak sikerült a birodalom vallási rendjének keretei között annak a programnak egy részét is megvalósítani, amelyet az 1600 óta jogi résztudománnyá fejlődött birodalmi államtan jeles képviselői fogalmaztak meg. Ezzel a béketárgyalásokon a birodalmi rendek egy része hatékony fegyvert kapott a kezébe. Az új tudományt ugyan nem csak a protestáns államokban művelték, de ott támogatták a legnagyobb mértékben. Különösen azoknak a fejedelemségeknek az egyetemei jeleskedtek az új tudományban, amelyek dinasztiait a harmincéves háború folyamán gyakorolt császári politika kifejezetten háttérbe szorította: a Pfalzi Választófejedelemségben működő Heidelberg, a tübingiai Jéna, a Hessen–Kassel területén lévő Marburg, valamint a szászországi Helmstedt. Az „új” birodalmi államtan legbefolyásosabb képviselője azonban nem egyetemi oktató volt, hanem a publicista Bogislaw Philipp von Chemnitz, akire leginkább jénai tanára, Dominicus Arumaeus (1579–1637) volt nagy hatással. Hippolitus à Lapide álnéven 1640-ben jelentette meg *Dissertatio de Ratione Status in Imperio Romano-Germanico* (Értekezés az államrezonról a Német-római Birodalomban) című munkáját. Chemnitz jelentősége abban állt, hogy a birodalom politikai rendjét már nem a császártól, hanem a birodalmi gyűlésen összeült rendektől eredeztette, őket ruházta fel szuverenitással. Eszerint a törvénykezést és az ítélkezést úgy kellett alakítani, hogy azok a birodalmi gyűlés hatáskörébe essenek, a császár pedig csak a birodalmi gyűlés felhatalmazásával legyen politikailag cselekvőképés. A birodalmi alkotmánynak ezek után nem monarchista, hanem arisztokratikus jegyeket kellett felmutatnia.¹³

11 Becker, 1999. 439–466.

12 Haug-Moritz, 1992. 445–482. (a régebbi irodalom idézésével).

13 Vö. Stolleis, 1988., valamint Riklin, 2006. 185–224.

Chemnitz hangot adott annak a félelmének is, hogy forradalmi politikai programja csak kezdeti sikert aratna, hiszen a birodalmi rendek nem lennének képesek olyan összefogásra, amely a gyakorlatban is megvalósíthatná ezt a császárelenes koncepciót. A vesztfáliai béketárgyalások folyamata igazolni látszott ezeket a félelmeket, mert a birodalmi alkotmánynak ez az értelmezése csak a birodalmi rendek egy kis csoportjának érdekeivel volt összhangban, akik a világiak közül kerültek ki. Az elsöprő többség, mindenekelőtt az egyházi fejedelmek elutasították ezt az álláspontot, hiszen éppen a császár volt az, aki biztosította önálló politikai szerepüket a birodalom kötelékében. Így 1648-ban nem valósult meg ez a radikálisan új elképzelés, csak azokat az elemeket fogadták el, amelyek már korábban is érvényben voltak, és amelyeknek a 16. század jogtudományára legitimitációt szerzett.

Több mint véletlen egybeesés, hogy a jénai egyetemen tevékenykedő Friedrich Hortleder éppen 1645-ben publikálta műve második kiadását, melyben a schmalkaldeni háború hatása alatt létrejött, protestáns vitairodalmat dokumentálta.¹⁴ Ebben az évben ugyanis döntő fordulat állt be a vesztfáliai béketárgyalásokon. Ami a 16. század közepén protestáns részről még csak megfogalmazásra került, most megvalósult, anélkül hogy ezekkel a törekvésekkel szemben Trauttmannsdorff gróf, a császári főtárgyaló említésre méltó ellenállást tanúsított volna. Minden résztvevő egyetértett abban, hogy a birodalom politikai rendjét a birodalmi alkotmányon nyugvó és a birodalmi gyűlésben, a birodalmi körzetekben, valamint a birodalmi jogszolgáltatásban megvalósuló egészként kell értelmezni, amire a császár és a birodalmi rendek politikai megnyilvánulásai alkalmával rá is kényszerültek. A birodalmi alaptörvényeket ezt követően már nem egyoldalú császári interpretációval, hanem minden politikai résztvevő bevonásával lehetett a kor változó körülményeihez igazítani. E kompromisszumkészség ellenére Trauttmannsdorff kérlelhetetlenül és sikeresen ragaszkodott két ponthoz: először is, hogy a vesztfáliai béke vallási szabályozásai ne legyenek érvényesek a Habsburg örökös tartományokban, másrészt hogy a császár legfőbb bírói funkciója korlátozás nélkül megmaradjon.¹⁵

Az már 1650-ben nyilvánvalóvá vált, hogy a császár legfőbb bírói szerepének megőrzése milyen jelentős akadálya volt a birodalmi alkotmány arisztokratikus értelmezésének. Az 1649 óta üléselő, a vesztfáliai béke rendelkezéseit a gyakorlatba átültetni hivatott nürnbergi gyűlést (*Nürnberger Exekutionstag*) teljesen lekötötte a svéd csapatkivonás kérdéseinek és a béke terjedelmes restitúciós szabályainak megvalósítása. Az időközben felmerült konfliktusok¹⁶ minden eddiginél jobban megmutatták, hogy milyen döntő szerepet játszik a császár a birodalomban, miután sikerült neki megőrizni legfőbb bírói tisztségét. Mindössze egy radikális kisebbség programjában szerepeltek a békének azok a kitételei – az *itio in partes* elvétől a *negotia remissa*¹⁷ kimondásáig –, amelyek a császár vezető pozícióját megkérdőjelezték.

14 Hortleder, 1645.; Hortleder, 1617. Vö. újabban: Caspary, 2006.

15 Haug-Moritz, 2004. 125–178.

16 Vö. Fuchs, 2010.

17 Azok a vitás ügyek, amelyeket nem rendezett a vesztfáliai béke, hanem megoldásukat a következő birodalmi gyűlésre utalta (a *ford.*).

Az 1750. év

Ha felületesen nézzük, akkor az 1650 és az 1750 között eltelt száz évben nem sok változás történt. A birodalom felekezeti térképe néhány fejedelmi család sárjának katolizálását leszámítva – melyek közül kiemelkedik Erős Ágost szász választófejedelem konverziója – az 1650. évi viszonyokat tükrözi. 1750-ben, amint egy évszázaddal korábban is, egy európai háború utóhatásai érződtek. Ez a háború a birodalom területén Mária Terézia és II. Frigyes között dúlt Sziléziáért. Elfoglalása megalapozta a poroszok nagyhatalmi törekvéseit, amelyek a következő háború lezárulta után, 1763-ban végleg kirajolódtak.

A birodalom politikai helyzetére nézve tanulságos a 18. század közepén lezajlott egyik, első pillantásra jelentéktelen esemény. 1750 májusában a *Corpus Evangelicorum*, ahogy a birodalmi gyűlésen képviselt protestáns rendeket az 1720-as évek óta általánosan nevezték, megbízta Brandenburg-Ansbach őrgrófját, hogy avatkozzon be a Hohenlohe-Waldenburch hercege és két evangélikus alattvalója közötti konfliktusba. Az őrgróf katonai úton kívánta végrehajtani a Birodalmi Udvari Tanács (*Reichshofrat*) egyik döntését, amelyet egyébként később ideiglenesen hatályon kívül helyezett. A Birodalmi Udvari Tanács gyorsan reagált a „végrehajtási segítségre”: 1750 októberében semmisnek nyilvánította a rendelkezéseket, 1752-ben pedig a *Corpus Evangelicorum* eljárását a császár legfőbb bírói hatalmával összeegyeztethetetlennek nyilvánította. A császár ezzel az egyértelmű reakcióval olyan konfliktushelyzetet teremtett, amely az 1780-as évek közepéig változó mértékben meghatározta a birodalom politikáját. De miért 1750-ben sikerült a protestánsoknak az, ami a birodalom korábbi történetében egyszer sem – az egységes katonai fellépés –, és miért reagált Bécs ilyen energikusan a látszólag jelentéktelen katonai akcióra? Ha erre a kérdésre választ keresünk, vissza kell nyúlnunk a birodalom 18. század eleji történetéhez.¹⁸

1700 körül végképp nyilvánvalóvá vált az a jelenség, amely már korábban is kezdett kirajzolódni: a Habsburg császárok, különösen I. Lipót, az 1648 után átalakult politikai környezetben is sikeresen megőrizték vezető szerepüket a birodalomban. A 16. század közepén a császári udvarban létrejött és 1654-ben megreformált bíróság, a Birodalmi Udvari Tanács fokozatosan csökkentette a birodalmi rendek által jobban felügyelt Birodalmi Kamarabíróság jelentőségét. Az 1663-tól folyamatosan ülésező birodalmi gyűlés pedig annak a császári politikának vált a terepévé, amelynek sikerült a Franciaországgal vívott háborúk mögé felsorakoztatni a birodalmi rendeket, és minden olyan fejedelmi törekvést ellehetetleníteni, amely a vesztfáliai békére támaszkodva nagyobb politikai autonómiát kívánt megcélozni. Így sikerült leküzdeni azokat a vitás kérdéseket is, amelyek a birodalom vallási berendezkedésének szabályozásából bontakoztak ki. 1702-ben a császár rövid úton kinyilvánította, hogy nem fogadja el a vesztfáliai béke normaév-alapelveinek feláldozását a Pfalzi Választófejedelemség felekezeti viszonyai tekintetében, az 1697-ben Franciaországgal megkötött rijswijki béke kapcsán. Minden további felekezeti kérdés megtárgyalását egy, az összes résztvevő bevonásával alakult rendkívüli birodalmi küldöttség elé utalta, amelybe egyenlő

¹⁸ Haug-Moritz, 1995. 189–207.

számban delegáltak katolikus és protestáns tagokat. Így az ügy egy időre ennyiben is maradt. Amikor azonban 1715-ben a katolikus pfalzi választófejedelem ismét megkérdőjelezte a protestánsok jogait – pontosabban a heidelbergiek templomlátogatási jogát –, eskalálódott a helyzet. Öt év leforgása alatt a protestáns rendek és a császár a birodalmi gyűlésben folytatott heves ütésváltással két homlokegyenest ellenkező alkotmányértelmezést alakítottak ki, amelyet a 18. század folyamán a virágkorát élő birodalmi államtan jogilag egyre inkább körülbástyázott.¹⁹

Az úgynevezett *Principia Evangelicorum* sarokköve az az alapkövetelmény volt, mely szerint a birodalmi gyűlésen képviselt protestáns rendek összességét egyetlen *corpus politicum*nak, vagyis politikai szövetségnek kell tekinteni. Mint ilyen szövetségnek joguk lenne külön tanácskozni, döntéseket megfogalmazni, és ezeket kisebbségi véleményként a többségi határozatokhoz hozzáfűzni. A szövetségi tevékenység minden birodalmi ügyre kiterjedne, amely a protestáns fejedelmeket és alattvalóikat közvetten és közvetlenül érintik, vagy a *Corpus Evangelicorum* illetékességi körébe tartozónak tekinthetők. Eszerint ha a *Corpus Evangelicorum* úgy döntene, hogy egy „vallási” kérdéssel foglalkozik – és tulajdonképpen akármelyik birodalmi ügy vallási ügynek is tekinthető –, akkor azt az *itio in partes* elve szerint kell megtárgyalni. Csak az itt született döntés után lehetne folytatni az ügy tárgyalását a birodalmi gyűlésen. A *Corpus Evangelicorum* azonban mindenekelőtt a protestáns hitsorsosainak a császár előtti képviseletét látná el, de szükség esetén a császári akarattól függetlenül is, saját belátása szerint beavatkozhatna a konfliktusokba, akár békés, akár katonai eszközökkel, mely utóbbi elsőként 1750-ben be is következett.²⁰

A császári fél 1715. és 1720. évi határozataiban az egész protestáns argumentáció premisszáját utasította el: a *Corpus Evangelicorum* szövetségi jellegét kérdőjelezte meg. Szerinte a *Corpus*nak mint egyenrangú tagok – hozzátehetjük: túlnyomórészt fejedelmek – szövetségének hiányzik az alkotmányos jellege, és egy személyű vezetése, amely a szövetséget kifelé képviselhetné. Lehet, hogy a *Corpus* a protestánsok egyesülete, de nem szövetsége, ezért minden ebből levezetett joguk semmis. Különösen a hitsorsosaik fölötti bíraskodási igény sérti az uralkodó felségjogait (*jura et reservata Majestatis Caesariae*), valamint a vesztfáliai békét, amely egyértelműen tiltja a birodalmi rendek területi szuverenitásába történő beavatkozást, általában elveti az erőszak alkalmazását, és csak a „barátságos megegyezést”, valamint a bírói döntést ismeri el. Röviden: a birodalmi alkotmány összeomlásával fenyegetne, ha az evangélikus törekvések megvalósulnának. A császár szemszögéből a politikai rend és a birodalmi alkotmány protestáns értelmezése megfosztaná az uralkodót attól a két eszköztől, amely lehetővé tette újbóli felemelkedését 1648 után: a birodalmi gyűléstől és legfőbb bírói tisztségétől. De a császár már nem volt képes a protestáns alkotmányértelmezést rövid úton érvénytelennek nyilvánítani, hiszen a birodalmi alkotmányjog magyarázata 1648 után csak a rendekkel egyetértésben volt lehetséges. Így az a 18. század második évtizede óta nyitott kérdés,

19 Vö. ehhez és a következőkhöz Haug-Moritz, 1992.

20 A *Corpus Catholicorum* aktivitásait – kifejezetten a 18. század második felére nézve – átfogóan publicisztikailag dokumentálja Schauroth, von, 1751–1752.; Herrich, 1786.

hogy melyik jogértelmezést lehet érvényesíteni, nem jogi, hanem hatalmi kérdéssé vált. A hatalom azonban a 18. század közepe óta olyan módon változott, hogy a különböző jogértelmezések megbénították a politikai rendet.

1. Az 1648 után végbement döntő változás a birodalmi rendek politikai részvételében, valamint a közöttük egyre növekvő hatalmi szakadék egészen különleges módon hatott a *Corpus Evangelicorum* összetételére. A szervezet egyre inkább olyan birodalmi rendek gyűjtőhelyévé vált, amelynek tagjai nyomatékosan, még ha csekély eredménnyel is azon dolgoztak, hogy fejedelemségüket versenyképessé tegyék az egyre erősödő európai konkurenciaharcban, vagyis a többé-kevésbé nagy hatalmú birodalmi rendek gyűjtőhelyévé. Amennyiben személyes felekezeti hovatartozásuktól függetlenül protestáns fejedelemségen uralkodtak, a *Corpus* tagjai voltak. Bajorország és a Habsburg örökös tartományok kivételnek számítottak. Így a birodalom történetében – és ez döntő – először kerültek nagymértékben fedésbe a felekezeti érdekek a politikaival. Még inkább növelte a protestáns érdekérvényesítés lehetőségét, hogy körülbelül 1700-tól egyre kevesebb tag egyre több szavazattal rendelkezett. Mindezekelőtt a brandenburgi választófejedelem, egyben porosz király, illetve a hannoveri választófejedelem, egyben brit uralkodó profitált a hatalmi átrendeződésből. Ez a változás különösen az 1740-es évektől, Brandenburg–Poroszország nagyhatalommá válásától érezte hatását. Ettől az időtől kezdve a két egymással a vezetésért konkuráló fejedelemség könnyedén kijátszotta a *Corpus* hagyományos vezető hatalmát, a mindig a kompromisszumokban érdekelt Szászországot. Így a Habsburg–Hohenzollern-ellentét a birodalmi gyűlésen kissé leegyszerűsítve a *Corpus Evangelicorum* és a – magát így soha nem nevező – *Corpus Catholicorum* között nyilvánult meg.²¹

2. Legalább ekkora jelentőséggel bír annak a kérdésnek a megválaszolása, vajon a politikai szembenállás még a felvilágosodás századában is – sőt ekkor még inkább, mint korábban – miért a felekezeti törésvonalak mentén mutatkozott meg, és miért vezetett ez a helyzet az 1780-as évektől politikai eszközökkel megoldhatatlan, nyílt krízishez. A válasz az 1648-ban megalkotott birodalmi vallási jogban (*Reichsreligionsrecht*) rejlik, amely új lehetőségeket teremtett a politikai cselekvés igazolására. A *Corpus Evangelicorum* a protestánsok első összefogása volt, melynek legitimitációja az írásba fektetett jogtól eljutott egy, a császártól és az ő alkotmányértelmezésétől független politikai rend képzetéig. A még a 18. században is protestáns dominanciájú birodalmi államjog szintén megtette a magáét, hogy a valóságértelmezés protestáns, vagyis a vezető fejedelemségekhez kötődő kiindulópontját alátámassza. Az a tény, hogy éppen a Bajorországban működő, katolikus birodalmi államjogászok fáradoztak a birodalmi alkotmány protestáns értelmezésének legalább részbeni jogi magalapozásán,²² ráirányítja figyelmünket a leglényegesebb dologra: arra a körülményre, hogy a *Principia Evangelicorum* mögött a birodalmi jognak a világi fejedelmekhez igazított értelmezése húzódtott meg.

A nagy hatalmú világi fejedelmek számára azonban az idő előrehaladtával egyre kevésbé volt összeegyeztethető a Habsburg császári ház kiváltságos helyzete

21 Haug-Moritz, 2012. 189–214.; továbbá Kalipke, 2008. 405–447.

22 Haug-Moritz, 1991. 141–157.

saját hatalmi igényükkel a birodalom politikai rendszerében. Ezért torkolltak a birodalmi rendek egyre nyíltabb obstrukciójába az 1760-as évektől a fiatal császár, II. József nagy figyelemmel követett törekvései, melyekkel a birodalmi politikának az elődöktől örökölt és a császár szempontjából előnyös mechanizmusait mozgásba kívánta hozni. Így a rajnai szövetségbe tömörült rendeknek azt az 1806. évi állásfoglalását, mely szerint „az a kötelék, amely eddig a német állam különböző tagjait összetartotta, már nem alkalmas erre a célra”, az 1780-as évektől kezdve a birodalom politikai rendje szempontjából mértékadó erők mindegyike osztotta, annak ellenére, hogy ekkor még fontosnak tartották e kötelék fenntartását. Az a tény, hogy a protestáns alkotmányfelfogás olyan tervezeteket készített elő, amelyek lehetővé tették ennek a szükségszerűségnek a figyelembevételét és a német államiságnak a 19. század elején történő, föderatív nemzeti alapon való megszervezését, jól mutatja ennek az alkotmányfelfogásnak a jövőbe mutató jelentőségét.²³

(Fordította: Forgó András)

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Herrich

1786 *Sammlung aller Conclusorum, Schreiben und anderer Verhandlungen des hochpreiðlichen Corporis Evangelicorum. Vom Jahre 1753 bis 1786 als eine Fortsetzung des Schauröthischen Werks [...]*. Hrsg. v. Herrich, Nikolaus. Regensburg, 1786.

Hortleder

1617 *Der Römischen Keyser und Könighchen Maiestete, Auch des Heiligen Römischen Reichs [...] Handlungen und Ausschreiben [...] von den Ursachen des Teutschen Kriegs Kaiser Carls des Fünfften [...]*. Franckfurt am Meyn, 1617.

1645 *Der Römischen Keyser- und Könighchen Maiestät [...] Handlungen und Ausschreiben [...] Von Rechtmässigkeit, Anfang, Fort und endlichen Außgang des Teutschen Kriegs [...]* Vom Jahr 1546 biß auff das Jahr 1558. Hrsg. v. Hortleder, Friedrich. 2. Aufl., Gotha, 1645.

RTA

2005a. *Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe. Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. Bd. 17. Der Reichstag zu Regensburg 1546*. Bearb. von Aulinger, Rosemarie. München, 2005.

2005b. *Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe. Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. Bd.19/1-2. Der Reichstag zu Augsburg 1550/51*. Bearb. von Eltz, Erwein. München, 2005.

Schauröth, von

1751–1752 *Vollständige Sammlung Aller Conclusorum, Schreiben Und anderer übrigen Verhandlungen Des Hochpreiðlichen Corporis Evangelicorum. Von Anfang Des jetzt fürwährenden Hochansehnlichen Reichs-Convents Bis auf die gegenwärtige Zeiten*. Hrsg. v. Schauröth, Eberhard Christian Wilhelm von. 3 Teile (6 Bde). Regensburg, 1751/52.

²³ Haug-Moritz, 2009. 403–419. A „föderatív nacionalizmus“ fogalmához: Langewiesche, 2008.

2. Szakirodalom

Becker

1999 Becker, Winfried: Der Westfälische Friede im historisch-politischen Urteil der Nachwelt. In: *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 62. (1999) 439–466.

Caspary

2006 Caspary, Gundula: *Melchior Goldast und seine Editionen zur Reichsverfassungsgeschichte*. Göttingen, 2006.

Fuchs

2010 Fuchs, Ralf-Peter: *Ein ‚Medium zum Frieden‘. Die Normaljahrsregel und die Beendigung des Dreißigjährigen Krieges*. München, 2010.

Gotthard

2006 Gotthard, Axel: *Der Augsburger Religionsfrieden*. Münster, 2006.

Haug-Moritz

1991 Haug-Moritz, Gabriele: Kreittmayr und die Religionsverfassung des Reichs im Zeichen der Rekonfessionalisierung. In: *Wiguläus Xaver Aloys Freiherr von Kreittmayr 1705–1790. Ein Leben für Recht, Staat und Politik. Festschrift zum 200. Todestag*. Hrsg. v. Bauer, Richard-Schlosser, Hans. München, 1991. 141–157.

1992 Haug-Moritz, Gabriele: Kaisertum und Parität. Reichspolitik und Konfessionen nach dem Westfälischen Frieden. In: *Zeitschrift für Historische Forschung*, 19. (1992) 445–482.

1995 Haug-Moritz, Gabriele: Corpus Evangelicorum und deutscher Dualismus. In: *Alternativen zur Reichsverfassung in der Frühen Neuzeit?* Hrsg. v. Press, Volker. München, 1995. 189–207.

2004 Haug-Moritz, Gabriele: Die Friedenskongresse von Münster/Osnabrück (1643–1648) und Wien (1814/15) als „deutsche“ Verfassungskongresse – ein Vergleich in verfahrensgeschichtlicher Perspektive. In: *Historisches Jahrbuch*, 124. (2004) 125–178.

2005 Haug-Moritz, Gabriele: „Ob wir uns auch mit Gott / Recht und gutem Gewissen / wehren mögen / und Gewalt mit Gewalt vertreiben?“ Zur Widerstandsdiskussion des Schmalkaldischen Krieges 1546/47. In: *Das Interim 1548/50. Herrschaftskrise und Glaubenskonflikt*. Hrsg. v. Schorn-Schütte, Luise. Gütersloh, 2005. 488–509.

2006 Haug-Moritz, Gabriele: Das Reich, das Reichsstaatrecht und die Protestanten. In: *Das Heilige Römische Reich und sein Ende 1806. Zäsur in der deutschen und europäischen Geschichte*. Hrsg. v. Hartmann, Peter Claus-Schuller, Florian. Regensburg, 2006. 98–111.

2009 Haug-Moritz, Gabriele: Zu einer vergessenen Wurzel deutscher föderativer Staatlichkeit – die konfessionelle Pluralität des Reiches nach 1648. In: *Studien zur politischen Kultur Alteuropas. Festschrift für Helmut Neuhaus zum 65. Geburtstag*. Hrsg. v. Gotthard, Axel et al. Berlin, 2009. 403–419.

2012 Haug-Moritz, Gabriele: Protestantisches Einungswesen und kaiserliche Macht. Die konfessionelle Pluralität des frühneuzeitlichen Reiches (16. bis 18. Jahrhundert). In: *Zeitschrift für Historische Forschung*, 39. (2012) 189–214.

Kalipke

2008 Kalipke, Andreas: „Weitläufigkeiten“ und „Bedecklichkeiten“ – die Behandlung konfessioneller Konflikte am Corpus Evangelicorum. In: *Zeitschrift für Historische Forschung*, 35. (2008) 405–447.

Kaufmann

2003 Kaufmann, Thomas: *Das Ende der Reformation. Magdeburgs „Herrgotts Kanzlei“ (1548–1551/52)*. Tübingen, 2003.

Langewiesche

2008 Langewiesche, Dieter: *Reich, Nation, Föderation. Deutschland und Europa*. München, 2008.

Luttenberger

1982 Luttenberger, Albrecht P.: *Glaubenseinheit und Reichsfriede. Konzeptionen und Wege konfessionsneutraler Reichspolitik 1530–1552*. Göttingen, 1982.

Moraw

1980 Moraw, Peter: Versuch über die Entstehung des Reichstages. In: *Politische Ordnungen und soziale Kräfte im Alten Reich*. Hrsg. v. Weber, Hermann. Wiesbaden, 1980. 1–36.

Rabe

2003 Rabe, Horst: Zur Entstehung des Augsburger Interim 1547/48. In: *Archiv für Reformationsgeschichte*, 94. (2003) 6–104.

Riklin

2006 Riklin, Alois: *Machtteilung. Geschichte der Mischverfassung*. Darmstadt, 2006.

Schmidt– Westphal

1999 Schmidt, Georg–Westphal, Siegrid: Schmalkaldischer Krieg (1546–1547). In: *Theologische Realenzyklopädie*. Bd. 30. Berlin, New York, 1999. 228–231.

Schorn-Schütte

2006 Schorn-Schütte, Luise: *Historische Politikforschung. Eine Einführung*. München, 2006.

Stollberg-Rilinger

2008 Stollberg-Rilinger, Barbara: *Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches*. München, 2008.

Stolleis

1988 Stolleis, Michael: *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*. Bd. 1. *Reichspublizistik und Policywissenschaft 1600–1800*. München, 1988.

GABRIELE HAUG-MORITZ

THE EMPIRE, THE IMPERIAL STATE LAW AND THE PROTESTANTS

The paper seeks to answer the following question: How did the political practice of the Protestant Estates change in the Holy Roman Empire under the influence of the developing imperial state law elaborated mostly by Protestant legal experts. The author presents three case-studies. At first she focuses on the Imperial Diet of Augsburg held during the Schmalkaldic War in 1550. In the second case she examines the debates on the implementation of the decrees of the Westphalia peace treaties around 1650. The third scrutiny sheds light upon a conflict between the Aulic Council and the league of the Protestant Estates, known as *Corpus Evangelicorum*, which took place subsequent to the War of the Austrian Succession in 1750. The analysis demonstrates the underlying difference between the examined eras. Despite the diminishing imperial influence, the model of a Catholic Empire headed by the Emperor was not questioned during the 16th century. From the beginning of the 17th century, however, imperial state law, elaborated predominantly by Protestant legists and supported by the Protestant Princes, had already queried the leading role of the Emperor. The common political stand of the Protestants, which had grown strong after the Peace of Westphalia, resulted in a more and more powerful interpretation of the Empire that derived from the Catholic understanding essentially. The struggle between the two conceptions led to the gradual paralysation of the political system from the mid-18th century, which finally contributed to the dissolution of the Empire as well.